

²⁴ *Муцинський П.Д.* Таємниця роти, що зникла // Південна правда. – 1990. – 7 березня.

²⁵ Там само.

²⁶ *Кокошко Ф.І.* Вказ. праця. – С. 97.

²⁷ *Крючков Ю.С.* Вказ. праця. – С. 194.

²⁸ *Котко В.Ф., Муцинський П.Д.* Вказ. праця. – С. 6.

²⁹ *Крючков Ю.С.* Вказ. праця. – С. 194.

³⁰ Там само.

³¹ *Муцинский П.Д.* В честь подвига на Ингуле. – Одесса, 1977. – С. 7.

³² *Крючков Ю.С.* Вказ. праця. – С. 194.

³³ *Василевский А.* Дело всей жизни. – М., 1975. – С. 137.

³⁴ *Котко В.Ф., Муцинський П.Д.* Вказ. праця. – С. 7.

³⁵ *Кокошко Ф.І.* Вказ. праця. – С. 97. **Самойлов О.Ф.**

Одеський університет в 1941–1945 рр.

Діяльності колективу Одеського університету в роки Великої Вітчизняної війни тою чи іншою мірою торкалися автори практично всіх видань з історії університету та історії міста радянської доби. Побіжно деякі факти з історії університету цього періоду згадуються й у таких узагальнюючих працях, як документальний тритомник “Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза”¹ та “Одесса: Очерк истории города-героя”².

Значний обсяг фактичного матеріалу дає підстави ставити питання про необхідність підготовки узагальнюючої праці про діяльність Одеського університету в роки воєнного лихоліття. Тому метою статті є осмислення вже виявлених джерел та введення в науковий обіг нових матеріалів стосовно участі колективу Одеського університету у Великій Вітчизняній війни.

В перший день початку Великої Вітчизняної війни в університеті відбувся мітинг, на якому студенти, викладачі, співробітники виявили готовність стати на оборону Батьківщини від ворога³. Патріотичні почуття та настрої універси-

тетського колективу в ті дні яскраво передав Д. К. Третяков в статті “Визволити світ від фашистських варварів” опублікованій в газеті “Чорноморська комуна”⁴.

Чимало викладачів з перших днів війни добровільно пішли на фронт. Серед них: завідувач кафедри історії України доцент О. І. Колесников, члени кафедри доцент П. О. Лісничий, кандидат історичних наук І. А. Адамов, декан біологічного факультету, доцент Г. І. Конопльов, заступник декана історичного факультету П. Г. Чухрій, викладачі суспільних кафедр Я. М. Штеренштейн, І. З. Голдовський, Д. С. Бельфор, студенти, згодом вчені університету Д. І. Богуненко, Г. А. В’язовський, І. М. Дузь, Л. Х. Калустян, П. Т. Маркушевський, В. М. Немченко, Ф. П. Смагленко та ін.

Добровільно пішли на фронт медичними сестрами багато студенток університету — О. Бордашевська, М. Канцур, Г. Нестеренко, Є. Ковальова, Г. Дембицька та інші.

Незважаючи на близькість фронту, в університеті тривала навчальна робота, завершувалась літня екзаменаційна сесія 1940–1941 рр. Водночас, студенти і викладачі залучалися до збирання врожаю в колгоспах та радгоспах Одещини, входили до складу винищувальних батальйонів, загонів народного ополчення, брали участь у будівництві оборонних споруд. Чимало студентів, аспірантів, викладачів ставали донорами, працювали в групах допомоги пораненим при евакошпиталях.

З погіршенням ситуації на фронті центральними та місцевими органами влади було прийнято рішення про евакуацію вузів у східні райони країни. Одеський університет мав переїхати до Бердянська. Студенти, викладачі, співробітники залишали Одесу групами та поодинокі — залізницею, морем, гужовим транспортом. В Ростов-на-Дону було відправлено найбільш цінне обладнання лабораторій та кабінетів, частину бібліотечних фондів. Але розмістити університет в Бердянську, як в подальшому і в Ворошиловграді, не вдалося. НКО УРСР спочатку розпорядився перебазуватися до Луганська, а потім — Майкопа, центру

Адигейської автономної області Краснодарського краю. Колектив університету розмістився у невеликому будинку колишнього сільськогосподарського технікуму. Тут же працював і Одеський педагогічний інститут.

В Майкопі був проведений перший за воєнні роки набір студентів. На перші курси вступило 180 чоловік. Всього в університеті у дві зміни навчалося тоді 540 студентів. Відновили роботу 6 факультетів: історичний, філологічний, біологічний, географічний, фізико-математичний, хімічний. В університеті працювали 10 професорів, 16 доцентів, 24 старших викладачі, 12 аспірантів, 47 працівників допоміжного та технічного персоналу. Очолював університет ректор професор М. П. Савчук.

Через мобілізацію до діючої армії студентський склад університету вже першого року роботи на новому місці суттєво змінився: на 1 листопада 1941 р. продовжували навчання лише 422 студенти. Термін навчання було скорочено з п'ятирічного на чотирирічний. В Майкопі Одеський університет провів два випуски: в грудні 1941 р. університет закінчили 81 чол., а в червні 1942 р. — 110 чол⁵. Більша частина випускників була направлена на фронт для захисту передгір'я Північного Кавказу.

В квітні 1942 р. відбулася науково-виробнича конференція спільно з представниками промислових підприємств та сільського господарства для визначення шляхів підвищення ролі прикладних досліджень у задоволенні потреб фронту. Згодом, у передовій статті газети “Адыгейская Правда” зазначалося, що “...провідне місце серед інтелігенції посідає колектив професорів та викладачів Одеського університету”⁶.

Ускладнення воєнної обстановки на Північному Кавказі зумовило необхідність евакуації університету з Майкопа, яка й почалася 5 серпня 1942 р. Умови другої евакуації були ще складнішими, ніж першої. Пунктом призначення було визначено Туапсе. Залізницею відправили викладачів та співробітників з дітьми, а також хворих студентів. Інші,

розбиті на три групи, йшли до Туапсе пішки. По дорозі, в районі ст. Ходжиженськ, студенти потрапили під бомбардування. Були вбиті і поранені.

В середині серпня 1942 р. пароплав “Червона Україна” переправив з Гагр до Сухумі університетський колектив, який тимчасово оселився в будинку педагогічного інституту. Наступного дня фашистські літаки бомбардували місто і порт. Пароплав “Червона Україна” з усім університетським майном був потоплений. Наприкінці серпня колектив університету з Сухумі поїздом відправився до Баку, а далі переправився нафтоналивною баржею через Каспійське море до Красноводська. Евакуація тривала до середини жовтня 1942 р.

14 жовтня 1942 р. університетський колектив прибув до Байрам-Алі — районного центру Марійської області Туркменської РСР. Тут університет розмістився в аудиторіях місцевого текстильного технікуму і його гуртожитках. Почалася кропітка робота по налагодженню учбового процесу: розроблялись навчальні плани, кафедри уточнювали програми загальних та спеціальних курсів, тематику практичних занять тощо.

Тривалий і важкий період евакуації позначився на кількісному складі студентів. Чимало пішли в діючу армію, дехто перейшов до інших вузів, або поїхав до своїх рідних. На початок 1942–1943 навчального року в університеті нараховувалось 266 студентів, з них 99 чол. — нового набору. На кінець першого семестру кількість студентів становила вже 327 чол. На той час в університеті працювало 8 професорів, 18 доцентів, 32 старших викладачі, 8 асистентів і 16 лаборантів⁷.

Умови роботи в першому навчальному році на новому місці були досить складними: лабораторії не працювали через відсутність обладнання та устаткування, не вистачало літератури, але навчальні плани в цілому виконувались, успішність становила понад 80 %.

У 1943–1944 навчальному році кількість студентів зросла до 447 чол., набір збільшився в два рази, до навчання повертались й вчорашні фронтовики-інваліди Великої Вітчизняної війни. Поліпшувався якісно склад викладачів, що дозволило отримати університету право приймати до захисту кандидатські дисертації з біології, історії та хімії.

Вчені університету надавали допомогу фронту та народному господарству Туркменії. Хіміки та біологи розробляли технологію виробництва картону та паперу з очерету, рафінування олії, організовували експедиції для збирання місцевих лікарських рослин, уточненню рибних ресурсів республіки тощо.⁸ Викладачі-гуманітарії, передусім історики, прочитали понад трьохсот лекцій для місцевого населення⁹.

На початок нового навчального року суттєво покращилась матеріальна база університету: в основному завершилось обладнання біологічної та хімічної лабораторій, почали роботу кабінети марксизму-ленізму та географічний, значно поповнилась бібліотека, був відкритий читальний зал тощо. Це позитивно позначалося на рівні організації навчального процесу. За два роки роботи в Байрам-Алі, випущено було 64 спеціалістів, всього ж за увесь період діяльності університету в евакуації випуск становив 255 чол.

Особливо вагомим став внесок викладачів університету в підготовку національних науково-педагогічних кадрів Туркменської РСР. Тільки в 1943 р. вчена рада університету присвоїла науковий ступінь кандидатів наук у різних галузях знань десяти спеціалістам Туркменії.

Після визволення Одеси колектив університету почав активно готуватися до реевакуації. Інформація, яка надходила з рідного міста була невтішною: під час оборони Одеси були зруйновані два студентські гуртожитки, в роки ворожої окупації була вивезена переважна більшість обладнання лабораторій та астрономічної обсерваторії, найцінніші експонати зоологічного та палеонтологічного музеїв.

Розкраданню матеріальної бази Одеського університету сприяла й відповідна політика румунських окупаційних властей. На початку грудня 1941 р. вони оголосили про відкриття в Одесі університету - єдиного на всю Трансністрію вищого навчального закладу. Ректором цього університету призначали професора медицини П. Часовникова¹⁰. Заняття в цьому університеті почалися в лютому 1942 р. спочатку тільки на медичному, а згодом й на політехнічному та агрокультурному факультетах. На той час в університеті нараховувалось 819 студентів¹¹. Восени 1942 р. були відкриті ще три факультети: точних наук, юридичний та історико-філологічний (з румунським відділенням для румунів та молдован). На початку 1943 р. з румунського відділення історико-філологічного факультету було виділено як самостійний молдавський факультет, призначенням якого була підготовка кадрів для адміністрації Трансністрії. В травні 1943 р. при університеті було відкрито “Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди”, перейменований пізніше в “Інститут соціальних наук”. Наприкінці 1942–1943 навчального року в університеті нараховувалось 1758 студентів¹².

Однак частина з тих викладачів та співробітників, які працювали в університеті Трансністрії, лишилися патріотами своєї Батьківщини, боролися з окупантами. Активну антифашистську роботу проводила група університетських фізиків на чолі з доцентами О. К. Чернюком та В. В. Кондагурі, яка виникла в грудні 1942 р. До складу групи входили також препаратор Х. В. Заєць, комендант будинку Інституту фізики Г. М. Заєць, хімік Е. Овчинникова та ін. Вони вели агітаційну роботу серед студентів та працівників університету, населення міста, словацьких солдатів, які в подальшому перейшли на бік партизанів, розповсюджували листівки, тексти повідомлень Радінформбюро¹³. Підпільникам вдалося сховати в таємному котловані під фундаментом згорілої частини будинку 168 різних приладів з університетського обладнання. О. К. Чернюк та В. В. Кондагурі конструювали і

виготовляли вибухові та запалювальні бомби, передавали їх місцевим партизанам, які використовували ці прилади для диверсій проти окупантів. З лабораторії фізичного інституту, в якій вони працювали, в катакомбі передавали акумулятори, вибухівку, була виготовлена динамомашинка з ручним приводом для електропостачання підпільного радіообладнання, міношукач для розмінування входу до катакомб Кривої Балки, де переховувались партизани. За допомогою зрадників окупантам вдалося схопити О. К. Чернюка та В. В. Кондагурі. Їх було страчено 30 березня 1944 р., за 10 днів до визволення Одеси від фашистів.

Чимало співробітників університету в період фашистської окупації входили до складу підпільних груп та організацій. Так, в групі, якою керував М. Гефт, діяли П. Чайковська, Л. Александрова та ін., які налагодили виготовлення вибухівки та мін, що були замасковані під вугілля.

В підпільному антифашистському русі брали участь викладачі і студенти університету В. Литовченко, Є. Кузьменко, І. Швець, В. Товкач та ін.

Вже наступного дня по звільненні Одеси розпочалася робота по відновленню діяльності університету. Незабаром до Одеси прибув ректор університету професор М. П. Савчук. До кінця навчального року учбовий процес відбувався водночас і у Байрам-Алі, і в Одесі.

З 1 жовтня 1944 р. Одеський університет відновив свою роботу майже в повному складі. На 6 факультетах (біологічному, географічному, історичному, фізичному, філологічному, хімічному) навчалося 1043 студентів та аспірантів, на 51 кафедрі працювали 166 викладачів, серед них — 24 професори (з них 11 докторів наук), 59 кандидатів та доцентів, 83 викладачі.

В університет повертались демобілізовані воїни — викладачі і студенти. Вони ставали за кафедри, сідали на лави аудиторій, щоб продовжити перерване війною навчання. Серед них було й чимало жінок: учасниця битви на Курській

дузі й боїв за визволення Праги Г. П. Гребенна, зенітниця Є. П. Ковальчук, яка брала участь в обороні Кавказу, форсуванні Дніпра та ін. П'ятнадцятьма нагородами відзначені бойові заслуги Ф. П. Смагленка, який пройшов шлях від рядового до майора; груди П. Т. Маркушевського прикрасили ордени Олександра Невського, Вітчизняної війни та Червоної Зірки; багатьма нагородами відзначені ратні подвиги командира гармати Л. Х. Калустьяна; політпрацівника, редактора дивізійної газети М. Ю. Раковського; командира взводу “катюш” Є. І. Дятлова та ін.

Цікаві маловідомі подробиці про участь викладачів, співробітників, студентів університету в воєнних діях, про перебування в евакуації містить видання “Времена и годы. Воспоминания ветеранов войны и труда Одесского университета”¹⁴. Самі назви мемуарів свідчать про зміст книги: “Ю. А. Амброз. Единство фронта и тыла (В далеком Байрам-Али); Л. А. Ануфриев. Первый орден и первая зачетка; Г. П. Гребенная. Юность, опаленная в боях; В. И. Зубков. Пережитое; Д. И. Полищук. Путь солдата; И. М. Сирота. Зарницы памяти о войне; Смагленко Ф.П. Незабутне” та ін.

В 1945 р. на святкуванні 80-річчя Одеського університету йому було присвоєне ім'я Іллі Ілліча Мечникова.

Багатьох не дорахувався університетський колектив по закінченню війни. Серед них і заступник декана фізико-математичного факультету доцент А. Г. Окунь, який незадовго до загибелі в березні 1944 р. писав в листі з фронту одному із своїх університетських друзів і колег: “Кожний з тих, хто знаходиться на фронті, має відчувати, що воює не тільки за себе... Кожний, думаючи про Батьківщину, конкретизує це поняття. Для мене це університет, Одеса, родина...”¹⁵. Імена тих членів університетського колективу, які віддали своє життя в боротьбі з фашизмом вибиті на мармуровій меморіальній дошці у вестибулі головного корпусу Одеського, нині Національного університету ім. І. І. Мечникова.

Примітки:

¹ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сб. документов и материалов: В 3-х тт. – Т. 1 – 3. – Одесса, 1947–1951.

² Одеса: Очерк истории города-героя. – Одесса, 1957.

³ Одесский университет. 1865 – 1990. – К., 1991. – С. 67.

⁴ Чорноморська комуна. – 1941, 24 червня.

⁵ Історія Одеського університету за 100 років. – К., 1968. – С. 109.

⁶ Адыгейская Правда. – 1942, 30 июня.

⁷ Історія Одеського університету (1865–2000). – Одеса, 2000. С. 87.

⁸ Одесский университет. 1865 – 1990. – С. 71.

⁹ Державний архів Одеської області (*дали* — ДАОО). – Ф. 90, оп. 1, спр. 56. – Арк. 79.

¹⁰ Історія Одеси. – Одеса, 2002. – С. 406.

¹¹ *Добролюбский К.П.* Одесса во время румыно-немецкой оккупации // Одесса. Очерк истории города-героя. (К 150-летию со дня основания). – Одесса, 1947. – С. 230.

¹² *Щетников В.П.* Одесский университет: 1941–1944 гг. (по материалам оккупационной прессы) // Записки історичного факультету. – Вып. 9. – Одеса, 1999. – С. 268.

¹³ ДАОО. – Ф. 11, оп. 5, спр. 62. – Арк. 8.

¹⁴ Времена и годы. Воспоминания и ветеранов войны и труда Одесского университета. – Вып. 1. – Одесса, 1998.

¹⁵ Вечерняя Одесса. – 1988. – 9 мая.